

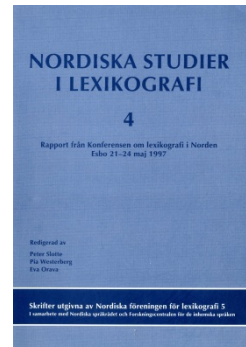
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Vad söker läsaren i en etymologisk ordbok?

Forfatter: Ulla-Maija Kulonen

Kilde: Nordiska Studier i Lexikografi 4, 1997, s. 233-237
Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Esbo 21.-24. maj 1997

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ulla-Maija Kulonen

Vad söker läsaren i en etymologisk ordbok?

This paper deals with the relationship between an etymological dictionary and its reader from a Finno-Ugric point of view. Finnish is a member of the Finno-Ugric language family. The etymological material and the knowledge of the origins of the Finno-Ugric word stock is based mainly on reconstructed forms, because of the lack of old recorded material and text documents. Etymological dictionaries are divided into three groups: 1) comparative dictionaries present the word stock of one language family 2) thematic dictionaries present the words from one language or group of languages that have the same type of etymology (e.g. loan-words from a given source) 3) common etymological dictionaries with information about the origins of the whole word stock in one language. The purpose of the first and second types of etymological dictionaries is to serve as source of information for linguists who have the capacity of reading scientific texts with special terminology. Most kinds of different needs are found within the readers of the third type of dictionaries. It is necessary to find a solution that satisfies as well linguists and professionals of etymology as the reading public interested in basic etymological knowledge.

I den här uppsatsen skall jag behandla frågan om läsaren och etymologiska ordböcker från en finsk(-ugrisk) synvinkel. Det betyder, att här behandlas bara egentliga, specialiserade etymologiska ordböcker, eftersom det inte finns allmänna ordböcker på finska (eller på något av de finsk-ugriska språken), som skulle innehålla vid sidan av den övriga språkliga information, som de allmänna enspråkiga ordböckerna ger, också uppgifter om ordens etymologi.

Finskan är ett finsk-ugriskt språk, som hör till den finsk-ugriska eller uraliska språkfamiljen. Närmaste släktspråk till finskan är de östersjöfinska språken (karelskan, estniskan o.s.v.). Släktskapet mellan de östersjöfinska språken är ungefär lika nära som mellan de nordiska språken. Övriga släktspråk till finskan är t.ex. samiska, ungerska och de samojediska språken. Etymologiska sammansättningar mellan de här språken bygger helt på rekonstruktioner, eftersom alla de uraliska språken har börjat skrivas mycket sent (det äldsta skriftspråket är ungerskan från slutet av elva-hundratalet, alla andra är betydligt yngre).

Det som har hänt på sistone inom den etymologiska forskningen av finsk-ugriska språk är en mycket hög aktivitet inom forskningen av lånord och språkkontakter. Det betyder, att under de sista tjugo åren har tio- om inte hundra-tals nya lånetymologier presenterats. Detta beror främst på idén att ta i bruk rekonstruktioner också inom lånordforskningen: Man har börjat sammanställa urfinska rekonstruktioner med urgermanska, eller finsk-ugriska, t.o.m. uraliska rekonstruktioner med rekonstruerade former från det indoeuropeiska grundspråket (Koivulehto 1988, 1991), och på så sätt har helt nya visioner öppnats för forskning av språkkontakter.

Innan jag går in på temat om läsarna och deras intressen, skall jag behandla i korthet olika typer av etymologiska ordböcker. Man kan hänvisa med begreppet "etymologisk ordbok" till åtminstone tre olika slag av ordböcker. Det finns stora jämförande ordböcker som Pokorny's *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* och Károly Rédei's *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. De beskriver i artikelform ord som hör ihop inom en språkfamilj. Sådana här ord bildar "ordfamiljer" som, åtminstone inom fennougristik, ofta kallas "uraliska eller finsk-ugriska etymo-

logier". De bildar, tillsammans med de grammatiska element som har kunnat spåras tillbaka till urspråket, det grundmaterial som används vid jämförande språkforskning.

En annan typ är vad jag kallar "temaordböcker". I de här väljs uppslagsorden på grund av etymologisk gruppering. En ordbok innehåller bara en sorts ord, t.ex. lånord från ett visst håll, som A.D. Kylstra's ordbok över äldre germanska lånord i östersjöfinskan (*LexGermLW*), eller nyare internationella ord i finskan (Koukkunen 1990). Fennougristerna i Ungern har skrivit en ordbok i tre band (*MSzFE*), som innehåller gamla finsk-ugriska och uralska ord i ungerskan, samt deras motsvarigheter i släktspråken.

Den vanligaste typen av etymologiska ordböcker (såsom Hellquists *Svensk etymologisk ordbok* eller *Suomen sanojen alkuperä*; "finska ordens uppkomst", SSA som jag arbetar med) försöker förklara uppkomsten av hela språkets ordförråd; hur långt man kommer, beror på antalet uppslagsord, det sidoantal som står till förfogande, hur detaljerade förklaringar man skall ha osv.

Olika behov hos olika läsare gäller först och främst den tredje typen av etymologiska ordböcker, de som ger en helhetsbild av ordförrådets uppkomst i språket. När man skriver en ordbok av den här typen, gäller det att ta hänsyn till två skilda grupper av användare, som har mycket olika behov och mycket olika färdigheter att ta emot information.

Etymologiska uppgifter är inga evighetssanningar. Vår uppfattning om enskilda ords uppkomst såväl som hela ordförrådets etymologiska struktur förändras med tiden. Forskningen ger oss nya resultat, som hellre skall ses som sannolikheter än som absoluta sanningar. Det betyder också, att etymologiska ordböcker föråldras. En del av den information, som de innehåller, blir kvar och förändras inte. Sådana uppgifter är åtminstone i de finska etymologiska ordböckerna å ena sidan största delen av de motsvarigheter, som gamla ord har i de östersjöfinska språken och å andra sidan nyare lånord till exempel från svenskan och ännu nyare lån från engelskan. Åtminstone sådana uppgifter kan man till och med nästan kalla "etymologiska sanningar". Det finns också ett par hundra urgamla ord som anses ha motsvarigheter i största delen av avlägsnare släktspråk, och de här ordens uppkomst har också ansetts som slutligen förklarad. Men nya idéer angående deras uppkomst har också framförts på sistone, när man har sökt efter lånetymologier till allt äldre finska och finsk-ugriska, t.o.m. ururalska ord.

Det som forskarna vill veta, är oftast ordbokförfattarens eller författarkollektivens inställning till dessa nya idéer. Oftast vet de alltså redan på förhand, vad som har framförts. De vet alltså vad de söker. De har kanske redan läst de vetenskapliga artiklar, åtminstone en del av dem, som ordboksförfattaren också har använt, och de vill veta, hur ordboken, som i dethär sammanhanget borde vara en viss "auktoritet", värdesätter de här nyare (eller äldre) förklaringarna. Först och främst vill man veta "ja" eller "nej", d.v.s. om lånetymologin över huvudtaget godkänns eller inte, men också grunderna för godkännandet (eller oftast nedläggandet) av det som har framställts. Om nya idéer, som forskarna känner till och söker uppgifter om, inte godkänns, vill de också veta varför inte, och om det finns en annan förklaring som (enligt ordbokförfattaren) är bättre än den som de vet.

En annan sort av uppgifter, som gäller lånord, är uppfattningar om ålder och originalspråk beträffande lånord från olika håll. I finskan finns det nämligen en hel del olika lager av lån från olika håll och olika tider: det finns såväl gamla indoeuropeiska (t.o.m. ariska) som lite nyare urgermanska och (ur)baltiska lån och flera olika lager av nyare germanska och skandinaviska samt slaviska lånord. För ordboksförfattaren som etymolog betyder det här att man måste ta ställning till lånens ålder och originalspråk och framställa sin åsikt med tillräckligt precisa uppgifter om de

rekonstruktionsnivåer på vilka själva etymologin baserar sig. Det är klart att framförandet av sådana här uppgifter kräver en noggrann användning av vetenskapliga termer och begrepp.

Detsamma gäller de problematiska delar som finns inom de "inhemska" etymologierna, d.v.s. gamla finsk-ugriska eller uraliska ord. Det är ju bara en bråkdel av alla de ord, som anses vara gamla, som är riktigt säkra från alla de involverade språkens synvinkel. Oftast finns det i sådana här etymologier, d.v.s. sammansättningar av ord från olika sinsemellan besläktade ord åtminstone några ord, vars hemvist i en viss ordfamilj är osäker av en eller annan orsak. Här vill läsaren, som själv också är forskare, veta vilka av de här orden som säkert tillhör familjen och som på så sätt bildar grunden till hela ordfamiljen, och vilka som är osäkra medlemmar och varför de är osäkra. Oftast kräver sammanlänkningen av ett sådant här ord till ordfamiljen kommentarer som förklarar de förutsättningar, enligt vilka ordet kan godkännas som medlem av en viss ordfamilj. Oftast är det ljudhistoriska regler och undantag till dessa, eller semantiska paralleller från andra språk, som gör sammansättningen trovärdig från en semantisk synpunkt. Det är klart, att sådana här uppgifter också kräver en noggrann fonematisk transkription och ofta ljudhistoriska kommentarer, som för forskarna är informativa och tillfredställande.

Men sådana här allmänna etymologiska ordböcker har också en annan publik, som är mycket större än forskarkretsen och som inte har tillräckligt djupa kunskaper i språkvetenskap för att kunna följa vetenskapliga kommentarer, som är skrivna för en läsare med forskarbakgrund. Ändå borde också deras behov iaktas. Oftast är det så, att när man börjar skriva en etymologisk ordbok av "andra generationen", börjar man ta hänsyn till den stora allmänhetens behov, när man har märkt, att den vetenskapligt skrivna etymologiska ordboken också nöts i vanligt folks händer, fast boken är skriven för forskare. Så har det gått åtminstone hos oss.

Vad söker då en vanlig läsare i en etymologisk ordbok? Det är mycket allmänna uppgifter om ordets uppkomst. En vanlig läsare känner möjligen inte ens till sådana grundprinciper, som att det finns olika lager av lånord i språket (här: finskan). Eller att det finns ett visst lager av ord, som har funnits i språket – i finskan och alla de tidigare skeden som finskan efterträder – i alla tider. För denna läsare räcker å andra sidan kanske redan informationen, att ordet härstammar från ett annat språk (från ett ord med samma betydelse eller på något sätt förändrad betydelse, som oftast för en vanlig människa är av större intresse än t.ex. det, att finskans *tori* är lånat från svenskans *torg* som betyder 'torg'; dethär är inte heller klart för vem som helst; det har nämligen just för några månader sedan frågats på frågespalten i en finsk kulturtidning (*Hiidenkivi*), om inte finskans *tori* och ungerskans *tér* kan ha gemensamma rötter i det finsk-ugriska urspråket).

I en etymologisk ordbok, som skall vara mycket allmän och försöka uppfylla behov hos såväl språkforskarna som den stora allmänheten, måste man alltså hitta något slags kompromiss för den form som resultatet av etymologisk forskning framställs i. Dessutom finns det oftast också problem med utrymme och bokens omfattning. Det gäller åtminstone sådana "andra generationens" ordböcker som; den första finska etymologiska ordboken (SKES) växte fram emot slutet (fyra band från *pamata* till *ööttää*) till ett mångdubbelt mera omfattande verk än vad de två första banden (från *aaja* till *palvoa*) utvisade. När man begränsar bokens omfattning redan i början, måste man också fatta beslutet om hur många uppslagsord (ordartiklar) som ryms i det sidantal som står till förfogande; och samtidigt också det hur mycket information ryms i en ord-artikel, och hur mycket man vill spara utrymme genom att använda förkortningar och andra stilistiska eller typografiska medel.

Lösningen i SSA är följande (exempel på ord med olika sorts etymologi):

- själva uppkomsten (etymologin) finns alltid i ett eget kapitel
- tecknet i början av kapitlet visar om det är fråga om ett låneord eller ett nedärvt ord (tecknet < på orden som har lånats från ett annat språk och = på de nedärvda orden följd av motsvarigheter från långivande respektive släktspråk). Ett frågetecken visar att förklaringen är osäker (ofta följer kommentarer i slutet av kapitlet, för den som orkar läsa så långt)
- Det finns en hel del ord som är någonting annat än lån- eller arvord (till och med ord av okänt ursprung finns fortfarande i mängd). Sådana här ord förklaras med ord, som oftast nog är förkortningar. Det här gäller först och främst sådana ord som är vanligast och uppträder mycket ofta (”johd.” ’derivation’, ”kontam.” ’kontamination’, ”mahd.” ’möjligen’ o.s.v.)
- De mest apokryfiska förkortningarna har de olika språken. På dethär sättet tvingar vi på sätt och vis läsaren att åtminstone en gång ta fram förordet och kontrollera förkortningarna. Det är ju möjligt, att läsaren, som representerar den stora allmänheten, samtidigt hittar någonting annat i förordet också. Såsom alla ordboksförfattare vet, är det ytterst sällan som någon läser förordet, fast författaren själv har tänkt att där finns mycket viktig information, som hjälper läsaren att förstå texten i ordboken betydligt bättre.

Litteratur

- EWUng = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. 1. A–Kop. 1993, 2. Kor–Zs 1995. *Loránd Benkő* (Hrsg.), *Károly Gerstner, Antónia S. Hámosi, Gábor Zaicz* et. al. Budapest.
- FUV = *Björn Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary*. Stockholm, Uppsala 1955. (Second Revised Edition. Hamburg, Uppsala 1977.)
- Hellquist, Elof 1939: Svensk etymologisk ordbok. Ny omarbetad och utvidgad upplaga. 1–2. Lund.
- Kluge 1989 EW²² = *Friedrich Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage unter Mithilfe von *Max Bürginger* und *Bernd Gregor* völlig neu bearbeitet von *Elmar Seebold*. Berlin, New York.
- Koivulehto, Jorma 1988: Idg. Laryngale und die finnisch-ugrische Evidenz. *Alfred Bammesberger* (toim.): Die Laryngaltheorie und die Rekonstruktion des indogermanischen Laut- und Formensystems, s. 281–97. Heidelberg.
- 1991: Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Bd. 566. Wien.
- Koukkunen, Kalevi 1990: Atomi ja missi. Vierassanojen etymologinen sanakirja. Nykysuomen sanakirja 8. Helsinki.
- LexGermLw = Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Bd. 1: A–J. *A.D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä*. Amsterdam–Atlanta 1991.
- MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei. Főszerkesztő *Lakó György*. 1. 1967, 2. 1971, 3. 1978. Budapest.
- Pokorny, Julius: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1. Band München 1959, 2. Band München 1969.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1. *Y.H. Toivonen* 1955, 2. *Y.H. Toivonen & Erkki Itkonen & Aulis J. Joki* 1958, 3. *Erkki Itkonen & Aulis J. Joki* 1962, 4. *Erkki Itkonen & Aulis J. Joki* 1969, 5. *Erkki Itkonen & Aulis J. Joki & Reino Peltola* 1975, 6. *Erkki Itkonen & Aulis J. Joki & Reino Peltola* 1978, 7. Sanahakemisto 1981. LSFOu 12.

SSA = Suomen sanojen alkuperä. 1. Päätoim. *Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen*. Helsinki 1992. 2. Päätoim. *Ulla-Maija Kulonen*. Helsinki 1995.

UEW = *Károly Rédei*: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Unter Mitarbeit von *Marianne Bakró-Nagy, Sándor Csúcs, István Erdélyi, László Honti, Éva Korenchy, Éva K. Sal* und *Edit Vértes*. 1–2. 1988. Wiesbaden.